

Лінгвістычны патэнцыял

Экзаменацыйная работа па беларускай мове, прапанаваная на цэнтралізаваным тэсціраванні ў 2020 годзе, адпавядала Праграме ўступных іспытаў па вучэбным прадмеце “Беларуская мова” для асоб, якія маюць агульную сярэдняю адукацыю, для атрымання вышэйшай адукацыі I ступені ці сярэдняй спецыяльнай адукацыі, 2020 год, зацверджанай загадам Міністра адукацыі ад 01.11.2019 № 781, і Спецыфікацыі тэста па вучэбным прадмеце “Беларуская мова” для правядзення цэнтралізаванага тэсціравання ў 2020 годзе, зацверджанай Міністрам адукацыі 13.12.2019 г.

Засваенне нормаў — гэта толькі адна з задач навучання мове. Другой (не менш важнай) задачай з’яўляецца выхаванне чалавека высокай унутранай культуры, фарміраванне адукаванай у шырокім сэнсе слова асобы. Звышзадача мовы штогод улічваецца падчас выбару матэрыялу для экзаменацыйнай работы. Змест тэставых заданняў заўсёды арганічна звязаны з гісторыка-культурным развіццём нашага народа і народаў свету.

Для ўдзелу ў цэнтралізаваным тэсціраванні па беларускай мове ў 2020 годзе зарэгістраваліся 18 611 чалавек. Здавалі экзамен з улікам двух рэзервовых дзён 17 577 чалавек.

Згодна са статыстычнымі назіраннямі ў апошнія гады беларускую мову ў якасці ўступнага іспыту ў асноўным выбіраюць выпускнікі ўстаноў агульнай сярэдняй адукацыі, размешчаных у раённых цэнтрах (сёлета — 34,67%) і ў сельскай мясцовасці (сёлета — 26,96%). Колькасць удзельнікаў тэсціравання, якія закончылі сталічныя ўстановы агульнай сярэдняй адукацыі, у бягучым годзе складала 16,98% (ЦТ–2019 — 14,03, ЦТ–2018 — 13,21, ЦТ–2017 — 11,76%).

Максімальна магчымы бал (100) атрымалі 78 абітурыентаў. Стабальныя вынікі размеркаваны па ўсіх 10 варыянтах тэста. Не пераадолелі парогавыя значэння тэставага бала (10), устаноўленага Міністэрствам адукацыі, 1,04% абітурыентаў ад агульнай колькасці ўдзельнікаў тэсціравання па беларускай мове.

Прааналізуем выкананне тэставых заданняў па раздзелах.

Фанетыка і арфаэпія. Культура маўлення

Узровень разумення фанетыка-арфаэпічнай сістэмы мовы ў бягучым годзе правяраліся ў заданні адкрытага тыпу на ўстанаўленне адпаведнасці.

В8. Устанавіце адпаведнасць паміж словамі ў левым слупку і іх характарыстыкамі ў правым слупку. Адказ запішыце ў выглядзе спалучэння літар і лічбаў, захоўваючы алфавітную паслядоўнасць літар левага слупка. Памятайце, што некаторыя даныя правага слупка могуць не выкарыстоўвацца ўвогуле. Напрыклад: А2Б5В3Г4.

А. Клей.	1. Слова, у якім 2 мяккія зычныя гукі.
Б. Схема.	2. Слова, у якім 3 мяккія зычныя гукі.
В. Джэм.	3. Слова, у якім усе зычныя гукі мяккія.
Г. Змяніць.	4. Слова, у якім 1 мяккі зычны гук.
	5. Слова, у якім 1 зацвярдзелы зычны гук.

Правільны адказ — **А1Б4В5Г3**. Яго дала большасць тых паступаючых, хто выконваў 9-ы варыянт тэста (1760 чалавек).

Другі па папулярнасці адказ — А1Б4В5Г2. Дадзеная група абітурыентаў не засвоіла такога паняцця ў беларускай мове, як асіміляцыя зычных гукаў па мяккасці. Каб зразумець, якія наступствы ў падобнага прабелу, параўнаем літаратурнае і нехарактэрнае для беларускай мовы гучанне слова *змяніць* і падобных. Напрыклад: *узвесці, свяціць*.

У адпаведнасці з нормай вымаўляем [з’м’ан’іц’], [уз’в’эс’ці’], [с’в’ац’іц’], дзе гукі [з’], [с’] мяккія. Па-за нормай — [зм’ан’іц’], [узв’эсці’], [св’ац’іц’], калі адпаведныя гукі цвёрдыя. Як бачым, словы настолькі гучаць па-іншаму, што адметнасць беларускай мовы губляецца відавочна. Гэта з аднаго боку. З другога, не разумеючы законаў асіміляцыі зычных, лёгка трапляеш у сітуацыю, калі заўсёды “як чуеш, так і пішаш”. Вось чаму шматлікія навучэнцы, чуючы абсалютна правільнае гучанне слоў тэсту *змяніць* з мяккім [з’] і не разумеючы законаў асіміляцыі зычных, пішуць іх памылкова з мяккім знакам. А менавіта: *змяніць, узвесьці, сьвяціць*.

Арфаграфія. Культура маўлення

Найбольш складаным для абітурыентаў у 2020 годзе стала заданне А3 на праверку ведання тэмы “Праваліс галосных е, ё, я”.

На аснове аднаго з заданняў назавём памылкі, што былі дапушчаны большасцю выпускнікоў усіх устаноў адукацыі на этапе кваліфікацый арфаграфіі і прымянення правіла. Для гэтага прывядзём прыклад з 3-га варыянта тэста (выконвалі 1742 чалавекі) і колькасць адказаў паступаючых у працэнтных адносінах насупраць кожнай опцыі.

А3. Адзначце словы, у якіх на месцы пропуску трэба пісаць літару **е**:

- 1) сув_зь (3,79);
- 2) с_лянін (78,42);
- 3) п_рыяд (91,10);
- 4) в_лікакняжацкі (38,00);
- 5) н_гучны (25,32).

Адказ: 2,3,4.

У першую чаргу ўвагі заслугоўвае слова *велікакняжацкі*, якое правільна напісалі толькі 38% паступаючых. Адпаведна 62% абітурыентаў не засвоілі правалісу літар *е-я* ў асновах *велік-/вялік-*. Як паказаў аналіз выканання задання А3 ва ўсіх 10 варыянтах тэста, дадзенае правіла засталася незапатрабаваным для абсалютнай большасці ўдзельнікаў ЦТ.

Звярнуўшыся да вынікаў выканання астатніх 6 заданняў па арфаграфіі, адмаркіруем правілы, на якія была дапушчана найбольшая колькасць памылак, і пазначым у дужках працэнт няправільных адказаў: А1 — напісанне з вялікай літары прыметнікаў, утвораных ад уласных імёнаў пры дапамозе суфіксаў *-ев-* (*-ёв-*, *-ёў-*), *-ов-* (*-ав-*, *-оў-*), *-ін-* (*-ын-*), тыпу **Максімаў дзядзька, Алечына хустка** (20%); А2 — напісанне не пад націскам літары *а* замест націскага *э* ў словах тыпу *шчэбятца* (*шчэбет*) і ў словах іншамойнага паходжання, якія маюць фіналь *-ар*, тыпу *камп’ютар* (28 і 25% адпаведна); А4 — напісанне ў (*нескладовага*) пасля злучка, калі папярэдняе слова заканч-

ваецца на галосны, тыпу *велічна-ўзнёслы* і у (*складовага*) у запазычаных словах, якія заканчваюцца на *-ум*, *-ус*, тыпу *прэзідыум, натарыус* (26 і 23% адпаведна); А5 — напісанне *апострафа* пасля губных зычных перад літарамі *е, ё, ю, я*, націсковым *і*, якія абазначаюць два гукі [йэ], [йо], [йю], [йа], [йі], у словах тыпу *суб’ект* (10%); А6 — напісанне дзвюх аднолькавых літар на стыку прыстаўкі і кораня ў словах тыпу *расакарэціць* (35%); А7 — чаргаванне спалучэнняў зычных [ск], [ст], [с’ц’] з [шч] на канцы кораня слоў тыпу *аблашчаны* ← *ласка, гущар* ← *густы, замяшчаць* ← *замясціць* (25%).

Лексіка. Фразеалогія. Культура маўлення

Не толькі веданне лексічнага значэння прапанаваных у тэсце слоў, але і правільнае ўжыванне іх у маўленні, разуменне з’яў, якія могуць імі абазначацца, дазволіла 66,41% абітурыентаў паспяхова выканаць заданне па лексіцы.

Прааналізаваўшы памылковыя адказы ўсіх удзельнікаў ЦТ–2020, мы не змаглі абмежавацца адным недахопам, што ляжыць у іх аснове. Патлумачым гэта на прыкладзе з 9-га варыянта тэста.

В7. З двух прапанаваных у дужках слоў вызначце тое, што адпавядае сэнсу сказа. Запішыце гэта слова ў той граматычнай форме, у якой яно павінна быць ужыта ў сказе:

Люблю я (неадольны, неабсяжны) луг, усыпаны расою, дзе зачэпі ледзь кветкі лугавыя — і ўсе расіны зазвіняць навокал, што шклянныя.

Адказ: неабсяжны.

З тых 1760 абітурыентаў, хто выконваў 9-ы варыянт, 1225 чалавек далі правільны адказ. Варыянт *неадольны* няправільна выбралі для адказу 275 паступаючых, якія, па-першае, не ведалі лексічнага значэння абодвух слоў і, па-другое, каб яго вызначыць, не змаглі знайсці “шлях разважання”. Напрыклад, падабраць аднакаранёвыя словы і выйсці на сінонімы: *неадольны* — *адолець (асіліць, перамагчы), пераадолець (перасіліць, перамагчы)*. Ужо толькі аналіз моўнай адзінкі *неадольны (які цяжка, немагчыма перасіліць, перамагчы)* сведчыць пра яе лексічную неспалучальнасць са словам *луг*. І яшчэ адзін недахоп: заданне В7 паказальнае ў тым плане, што пэўная група паступаючых не змагла абсалютна правільна яго выканаць, бо дапусціла рознага роду памылкі пры запісе адказу: *неабсяжны, неабсяжаны, неабсяжний* і інш.

Умелае карыстанне фразеалагізмамі — універсальнымі сродкамі, што надаюць маўленню экспрэсію, вобразнасць, эмацыянальную выразнасць, паказвае ўзровень маўленчай культуры асобы, яе маўленчы густ. Чым абумоўлены няправільныя адказы паступаючых на заданне па фразеалогіі, вызначым на прыкладзе з 4-га варыянта тэста.

В9. Вызначце значэнне прыведзеных фразеалагізмаў і ўстанавіце адпаведнасць паміж слупкамі табліцы. Адказ запішыце ў выглядзе спалучэння літар і лічбаў, захоўваючы алфавітную паслядоўнасць літар левага слупка. Памятайце, што некаторыя даныя правага слупка могуць не выкарыстоўвацца ўвогуле. Напрыклад: А2Б5В3Г4.

А. Адным лыкам шытыя.	1. Мае значэнне ‘не рухацца наперад, не развівацца’.
Б. Адным словам.	2. Мае значэнне ‘настойліва адстойваць штосці’.
В. Таптацца на адным месцы.	3. Па значэнні адпавядае фразеалагізму <i>абое рабое</i> .
Г. Стаяць на сваім.	4. Па значэнні адпавядае фразеалагізму <i>адным махам</i> .
	5. Ужываецца ў значэнні пабочнай канструкцыі.

Правільны адказ на прыведзенае заданне — **А3Б5В1Г2**. Аднак 33% з тых абітурыентаў, хто выконваў названы варыянт (1758 чалавек), далі адказ А3Б4В1Г2. Як бачым, яны не ўстанавілі адпаведнасці паміж устойлівай моўнай адзінкай *адным словам* і яе ўжываннем у сказе пры неабходнасці паслядоўна аформіць думку — гэта значыць, у значэнні пабочнай канструкцыі. Напрыклад: *Адным словам, зіма была*

цёплая. Сёлета такая памылка не адзіная, але самая распаўсюджаная.

Марфемная будова слова.

Словаўтварэнне. Культура маўлення

Марфемны аналіз заўжды патрабуе дакладных ведаў і навываў, максімум увагі і засяроджанасці. Якія непажаданыя, але рэальныя памылкі былі дапушчаны абітурыентамі на ЦТ–2020 у заданні па марфеміцы, высветлім на аснове прыкладу з 6-га варыянта тэста (выконвалі 1729 чалавек). Колькасць адказаў у працэнтных адносінах пазначым насупраць кожнай опцыі.

А8. Адзначце словы (формы слоў), у якіх выдзелены **канчатак**:

- 1) дадолу (40,83);
- 2) рыхтуюся (58,24);
- 3) чарэшня (87,68);
- 4) вызначыў (23,60);
- 5) расказаўшы (19,03).

Адказ: 2,3.

Рашэнне практычна 41% паступаючых адзначыць канчатак у прыслоўі *дадолу* (нязменная часціна мовы) на фоне 19% у дзеепрыслоўі *расказаўшы* (нязменная форма дзеяслова) выклікае, сама меней, два пытанні. Па-першае, чаму такі колькасна розны падыход да вызначэння зменнай часткі ў аднолькава нязменных моўных адзінках? Па-другое, якім чынам значная частка абітурыентаў змяняла прыслоўе *дадолу*, паколькі канчатак можна было вызначыць толькі пры параўнанні формаў слова?

Акрамя таго, як відаць з прыкладу, каля 42% паступаючых не ўстанавілі флексіі ў зваротным дзеяслове *рыхтуюся*, што было рэальна зрабіць пры яго спражэнні: *рыхтуюся, рыхтуешся, рыхтуецца, рыхтуемся, рыхтуецесь, рыхтуюцца*. Канчатак назойнага склону адзіночнага ліку *-я* ў назойніку *чарэшня* не ўказалі крыху больш за 12% абітурыентаў. Дадзеная група паступаючых не праскланяла назойніка: *чарэшні, чарэшняй*. Не засвоішы асноўнага паказчыка прошлага часу дзеясловаў — суфікса *-ў* (*-л-*), амаль 24% паступаючых няправільна аднеслі яго да флексіі пры марфемным аналізе дзеяслова *вызначыў*.

Для словаўтваральнага аналізу ўдзельнікам тэсціравання прапанавалі назойнікі, прыметнікі і дзеясловы. Самая багатая ў словаўтваральных адносінах часціна мовы, як вядома, — назойнік. У заданні было задзейнічана некалькі мадэлей яго ўтварэння, аднак рэальныя цяжкасці ў абітурыентаў выклікала толькі адна — гукавая абрэвіяцыя тыпу *ГУМ*. Патлумачым механізм дапушчэння памылак паступаючымі на аснове прыкладу з 1-га варыянта тэста.

В10. Вызначце спосаб утварэння прыведзеных слоў і ўстанавіце адпаведнасць паміж слупкамі табліцы. Адказ запішыце ў выглядзе спалучэння літар і лічбаў, захоўваючы алфавітную паслядоўнасць літар левага слупка. Памятайце, што некаторыя даныя правага слупка могуць не выкарыстоўвацца ўвогуле. Напрыклад: А2Б5В3Г4.

А. Завяршэнне.	1. Суфіксальны.
Б. ГУМ.	2. Прыставачна-суфіксальны.
В. Пералік.	3. Бясуфіксны.
Г. Бесклапотны.	4. Літарная абрэвіяцыя.
	5. Гукавая абрэвіяцыя.

Адказ: А1Б5В3Г2.

З 1747 абітурыентаў, хто выконваў 1-ы варыянт, 40% далі няправільны адказ А1Б4В3Г2. Такім чынам, значная частка паступаючых не ведала, не расшыфравала абрэвіятуры *ГУМ* (гарадскі ўніверсальны магазін) і няправільна яе вымавіла: [гэ у эм]. Трэба: [гум]. Акрамя таго, 30% памылкова адзначылі прыставачна-суфіксальны спосаб утварэння слова *завяршэнне*, прыкладна столькі ж — прыставачны спосаб утварэння слова *бесклапотны*. У першым выпадку абітурыенты, відаць, правялі марфемны, а не словаўтваральны аналіз лексічнай адзінкі: разабралі яе па саставе, выдзелішы прыстаўку *за-* і суфікс *-энн-*. У другім выпадку да неіснуючага прыметніка *клапотны* далучылі прыстаўку *бес-*.

Падрыхтаваныя абітурыенты правялі слоўтаўтваральны аналіз: 1) улчышы лексічнае значэнне слоў *завяршэнне* і *бесклапотны*, суднеслі першае з дзеясловам *завяршаць*, другое з назойнікам *кліпат* (прыметніка *клапотны* не існуе); 2) вызначылі ўтваральныя асновы *завярш-* і *клапот-*; 3) вызначылі словаўтваральныя сродкі — суфікс *-энн-* у назойніку *завяршэнне*, прыстаўку *бес-* і суфікс *-н-* у прыметніку *бесклапотны*. У выніку правільна ўстанавілі спосабы ўтварэння слоў: *завярш-энн-е* ← *завярш/а/- (ць)* — суфіксальны; *бесклапот-н-ы* ← *кліпат-н* — прыставачна-суфіксальны.

Марфалогія і арфаграфія. Культура маўлення

Нядбайна ставіцца да сваёй моўнай рэпутацыі, лічыць мову нечым другасным азначае аўтаматычна станавіцца шмат у чым некампетэнтным. Немагчыма разважаць на спартыўныя тэмы і не ведаць, як пішуцца словы, скажам, *міні-футбол* ці *суперкубак*, абмяркоўваць літаратуру або жываліс і памыляцца ў напісанні прозвішчаў тыпу *Эпімах-Шыпіла, Бялыніцкі-Біруля* і г. д. Між тым напісанне складаных назойнікаў не засвоілі больш за палову выпускнікоў школ, каля 40% — выпускнікоў гімназій і абсалютная большасць выпускнікоў устаноў сярэдняй спецыяльнай, прафесійна-тэхнічнай адукацыі і мінулых гадоў. Да 30% удзельнікаў тэсціравання дапускалі памылкі на правапіс праз злучок назойнікаў з першымі іншамойнымі часткамі тыпу *міні-, віцэ-, экс-* (*міні-тэст, віцэ-адмірал, экс-*

абітурыентаў—2020

чэмпіён), а таксама на правапіс іх разам са скарочанай часткай *паў-*. Дарэчы, частку *паў-* абітурыенты дастаткова часта пішуць няправільна на беларускай мове пад уплывам рускай. Сапраўды, мы маем значную розніцу ў напісанні ў дзвюх мовах скарочанай пачатковай часткі *паў-* (руск. *пол-*) з назоўнікамі, якія пачынаюцца з галоснай або з літары *л*: у беларускай мове — разам (*паўпельсіна, паўлімона*), у рускай — праз злучок (*пол-пельсіна, пол-лимона*).

Напісанне праз злучок ці асобна прыметнікаў з першымі іншамоўнымі часткамі тыпу *авія-, ультра-(авія)тэхнічны, ультракароткі* — гэта, як і ў мінулым годзе, самая распаўсюджаная памылка абітурыентаў у заданні на праверку ўзроўню засваення правапісу складаных прыметнікаў. Яе дапусцілі 25% іспытуемых. Вярнуўшыся да аналізу папярэдняга задання, а дакладней, да той яго часткі, дзе ўказаны асноўныя памылкі паступаючых, мы робім вывад, што правапіс іншамоўных прыставак са словамі патрабуе пільнай увагі ў працэсе вывучэння тэм раздзела “Марфалогія і арфаграфія. Культура маўлення”.

Не сакрэт, што даволі часта парушэнне літаратурных нормаў сучаснай беларускай мовы звязана з памылковым правапісам, скланеннем ці ўжываннем лічэбнікаў. Хто з нас хочь раз не чуў замест правільнага скланення састаўнога парадкавага лічэбніка тыпу ў “*дзе тысячы пятым*” годзе няправільнае ў “*двухтысячна пятым*” годзе. Кожнаму (неаднойчы) даводзілася запісаць лікі словамі, і поспех у гэтым выпадку залежаў толькі ад наяўнасці “пад рукой” дакладных ведаў пра лічэбнік. Такім чынам, актуальным з’яўляецца разуменне практычнай важнасці тэмы “Скланенне, правапіс і ўжыванне лічэбнікаў”, а не ходкае выказванне “ў рэальнасці лічэбнік не патрабуе складаных дзеянняў”. У заданні бягучага года ўдзельнікам тэсціравання неабходна было вызначыць правільнае напісанне розных па складзе колькасных і простых парадкавых лічэбнікаў. Практычна 42% паступаючых не засвоілі правапісу колькасных складаных лічэбнікаў *пяцьдзясят–восемдзсят*; 25% не знайшлі памылак у лічэбніках тыпу *дзевятнаццаць, дваццаць* (правільна: *дзевятнаццаць, дваццаць*); 40% абітурыентаў не ведалі правапісу колькасных дробавых лічэбнікаў з першымі часткамі *дзе, тры, чатыры: дзве пятыя, тры чацвёртыя, чатыры сёмыя*; 27% выбралі як правільна напісаныя парадкавыя лічэбнікі тыпу *трэцій, чацвёртый, пятый, сёмый, восьмый, дзявятый, дзясятый*, якія ў беларускай мове маюць канчаткі *-ы* або *-і*: *трэці, чацвёрты, пяты, сёмы, восьмы, дзявяты, дзясяты*; 40% не адзначылі як правільныя колькасныя зборныя лічэбнікі тыпу *пяцёра, сямёра*. Памылкі ў лічэбніках некаторымі іспытуемымі былі дапушчаны, магчыма, пад уплывам правапісу рускай мовы. Параўнайце ў рускай мове: *восемьдесят, двадцать, три пятых, пятый, пятеро*.

Недахопы падчас выканання задання на праверку ведання правапісу асабовых канчаткаў дзеясловаў абумоўлены адсутнасцю ў іспытуемых умення вызначаць спражэнне дзеясловаў і навыку судзянення дзеясловаў I, II спражэнняў з трываннем, са слабым засваеннем канчаткаў дзеясловаў I, II спражэнняў. Так, напрыклад, каля 40% тых паступаючых, хто выконваў 10-ы варыянт тэста (1739 чалавек), адзначылі, што дзеяслоў *павысіць* у форме 1-й асобы множнага ліку будучага простага часу мае канчатак *-ем* (правільны канчатак — *-ім: павысім*). Такая памылка магла быць дапушчана, калі паступаючыя: 1) аднеслі дзеяслоў II спражэння *павысіць* да I спражэння; 2) не завучылі канчаткаў дзеясловаў I і II спражэнняў у форме 1-й асобы множнага ліку цяперашняга ці будучага простага часу; 3) утварылі форму 1-й асобы множнага ліку будучага простага часу не ад дзеяслова закончанага трывання (*што зрабіць?*) *павысіць* — *мы (што зробім?) павысім*, а ад дзеяслова незакончанага трывання (*што рабіць?*) *павышаць* — *мы (што робім?) павышаем*.

Невысокі працэнт паспяховасці выканання яшчэ аднаго задання з раздзела “Марфалогія і арфаграфія” выпускнікамі школ, устаноў сярэдняй спецыяльнай і прафесійна-тэхнічнай адукацыі, выпускнікамі мінулых гадоў тлумачыцца недакладным марфалагічным веданнем правапісу прыслоўяў, спосабаў іх утварэння і недастаткова сфарміраваным марфалагічным уменнем адрозніваць прыслоўі ад іншых часцін мовы. Характар і працэнт памылак, дапушчаных абітурыентамі ў заданні, наступныя: 32% не засвоілі правіл напісання разам прыслоўяў з першай часткай *што-* (*штодзень*); 29% не распазналі прыслоўяў, якія ў сваім саставе маюць назоўнік, што ў сучаснай беларускай мове не ўжываецца (*досыць*); 24% няправільна напісалі разам блізкія да прыслоўяў па значэнні і функцыі спалучэнні назоўнікаў з прыназоўнікамі (*без агляджкі*); 22% не завучылі правіл напісання разам прыслоўяў, утвораных ад іншых прыслоўяў прыставачным спосабам (*назаўсёды*); 16% не ведалі, што прыслоўі, якія маюць прыстаўку *па-* і заканчваюцца на *-аму, -яму*, пішуцца праз злучок (*па-арлінаму*).

У заданні, што правярала ўменне адрозніваць часціцы *не, ні* і прыстаўкі *не-, ні-*, прыкладна 33% абітурыентаў няправільна напісалі разам часціцу *не* з дзеепрыслоўямі (правільна: *расказаць не паўтараючыся*); 23% — з кароткімі дзеепрыметнікамі (правільна: *газеты не атрыманы*); 20% — з прыметнікамі пры наяўнасці супрацьпастаўлення (правільна: *не шырокі, а вузкі калідор*). Больш за 30% дапусцілі памылкі, адзначыўшы, што поўныя дзеепрыметнікі пры адсутнасці залежных ад іх слоў пішуцца з *не-* асобна (правільна: *непрачытаная кніга*); 14% — напісаўшы *ні-* асобна з адмоўнымі займеннікамі і прыслоўямі (правільна: *нішто не засмучала, ніяк не назваць*).

Як і ў мінулыя гады, сёлета ад 35 да 40% абітурыентаў 1) няправільна ўжылі адмоўную часціцу *не* ў складаных сказах, дзе ў дадзенай частцы для ўзмацнення сцвярджэння патрабуецца часціца *ні* (*Колькі б ні прыводзілася розных довадаў, аднак вясковы чалавек лепш за ўсіх ведае цану дажджавой кроплі.*); 2) няправільна ўжылі сцвярджалную

часціцу *ні* ў спалучэнні *не раз* са значэннем ‘*часта*’ (*Не раз хацелася і мне за птушкамі ўвось падняцца.*). Штогод ад 80 да 90% абітурыентаў пацвярджаюць веданне правіл ужывання часціцы *не* для надання сцвярджэння сказу пытална-клічнага тыпу (*Якіх толькі легенд не пачуеш пра нашы азёры!*), пры дзеяслове-выказніку для надання адмоўнага значэння сказу (*Пабаяўся ветрык мамы-птушкі і не стаў гняздзечка моцна гушкаць.*), часціцы *ні* для надання адмоўнага значэння сказу без дзейніка (*Прышоў той час, калі ў полі ні каласочка.*).

У аснове памылак, дапушчаных некаторымі ўдзельнікамі тэсціравання ў заданні на праверку ведаў пра службовыя і самастойныя часціны мовы, ляжыць неразуменне імі такой з’явы, як “злучнік”, адсутнасць умення вызначаць часціцу мовы, якая ўдзельнічае ў сувязі аднародных членаў сказа ці частак складаных сказаў. Так, напрыклад, 300 абітурыентаў з 1736, якія працавалі з 8-м варыянтам тэста, назвалі злучнікам часціцу *і* ў сказе *Большасць беларускіх прыказак, прымавак валодае афарыстычнасцю: Хітрасцю, можа, свет і пройдзеш, толькі назад не вернешся*. А яшчэ больш (340) — пабочнае слова *можа*. Пры гэтым, калі ў першым выпадку паступаючыя не засвоілі прынцыпаў адрознення часціцы *і* ад злучніка *і*, то ў другім яны назвалі слова, якое зусім не суднасіцца з паняццем “злучнік”. З 1745 абітурыентаў, хто выконваў 2-і варыянт, больш за 700 чалавек класіфікавалі займеннік *якое* ў сказе *З пашанай адносіліся да начыння (напрыклад, да дзяжы або сіта), якое меркавалі выкарыстаць для прыгатавання хлеба*. як злучнік. Значыць, яны не ведалі правіл размежавання злучнікаў і злучальных слоў, што ўжываюцца для сувязі даданых частак у складаназалежным сказе.

У дыяпазоне ад 66 да 84 знаходзіцца працэнт выканання задання на вызначэнне канчаткаў назоўнікаў 1-га скланення выпускнікамі школ, гімназій, ліцэяў. Больш за 40% навучэнцаў устаноў сярэдняй спецыяльнай адукацыі і выпускнікоў мінулых гадоў правільна запісалі адпаведныя назоўнікі ў форме давальнага склону адзіночнага ліку. Узровень складанасці задання для навучэнцаў устаноў прафтэхдукацыі значна перавысіў медыянны: з ім справіліся толькі 22% паступаючых гэтай групы. Прычыны, па якіх былі дапушчаны памылкі ў заданні В3, абсалютна аднолькавыя ў выпускнікоў усіх устаноў адукацыі. Адна з іх — няведанне таго, што ў форме давальнага склону адзіночнага ліку ў аснове назоўніка 1-га скланення адбываецца чаргаванне гука [г] з гукам [з]. Адсюль памылковыя адказы тыпу *кніге, дароге, паваге, дапамоге* (правільна: *кнізе, дарозе, павазе, дапамозе*). З другога боку, некаторыя ўдзельнікі тэсціравання памылкова запісалі назоўнікі ў давальным склоне пад уплывам рускай мовы. Параўнайце ў рускай мове: *книге, дороге*.

Ад 50% выпускнікоў школ да 43% гімназістаў і ліцэістаў не засвоілі правіл утварэння прыметнікаў з дапамогай суфікса *-ск-* ад назоўнікаў з асновай на [т], [к], [д] і іх правапісу. Не ведалі дадзенай тэмы 70% навучэнцаў устаноў сярэдняй спецыяльнай адукацыі і выпускнікоў мінулых гадоў і 80% навучэнцаў устаноў прафтэхдукацыі. Сярод адказаў, якія не адпавядалі нормам сучаснай беларускай літаратурнай мовы, былі наступныя: *студэнтскі, студэнскі, студэнтцкі* (правільна: *студэнцкі*); *настаўніцскі, настаўніскі, настаўнітскі* (правільна: *настаўніцкі*); *гарацкі, гараджкі* (правільна: *гарадскі*) і падобныя.

Чаго не ведалі і чаго не ўлічылі некаторыя сёлетнія абітурыенты, запісваючы займеннікі ў пачатковай форме? Не ведалі, што пачатковая форма для займеннікаў, якія скланяюцца і змяняюцца па родах і ліках, — форма назоўнага склону адзіночнага ліку мужчынскага роду. У якасці адказаў паступаючымі былі пададзены формы жаночага і ніякага роду ці множнага ліку тыпу *кожная, іншае, самыя* (правільна: *кожны, іншы, самы*). Не ўлічылі, што канчаткі займеннікаў у беларускай і рускай мовах розныя. Сярод дадзеных удзельнікамі тэсціравання адказаў даволі шмат такіх, як *кожны́й, такой, самы́й* (правільна: *кожны, такі, самы*). Параўнайце ў рускай мове: *каждый, такой, самый*.

Тэма “Дзеепрыметнікі залежнага стану, іх утварэнне і правапіс” не выклікала цяжкасцей у больш за 50% выпускнікоў гімназій і ліцэяў. Як і ў мінулыя гады, не пераадолелі 50%-ны рубжэ выпускнікі школ. Узровень складанасці задання для навучэнцаў устаноў сярэдняй спецыяльнай і прафесійна-тэхнічнай адукацыі аказаліся высокім. Не больш за 20% з іх правільна ўтварылі і запісалі дзеепрыметнік залежнага стану. Аналіз адказаў тых абітурыентаў, хто памыліўся, паказаў, што многія не валодалі самім паняццем *дзеепрыметнік*. Яны праігнаравалі практычна ўсе характарыстыкі гэтай асобай дзеяслоўнай формы. Так, напрыклад, ад асновы дзеяслова неазначальнай формы *адчуць* замест дзеепрыметніка залежнага стану *адчуты* больш за 250 абітурыентаў, якія працавалі з 9-м варыянтам тэста (1760 чалавек), утварылі дзеепрыслоўе *адчуўшы*, 120 паступаючых — дзеепрыслоўе *адчуваючы*. Акрамя таго, больш за 100 чалавек не засвоілі, што ад асновы дзеяслова з аднаскладовым коранем (і ад асновы дзеяслова на у) дзеепрыметнік утвараецца пры дапамозе суфікса *-т-*, а не *-н-*. *Адчуваны* — такі няправільны адказ дала гэта група паступаючых.

Сінтаксіс і пунктуацыя. Культура маўлення

Кожны год у заданне па сінтаксісе ўключаюцца сінтаксічныя канструкцыі, што беражліва заховаюць асаблівасці беларускай мовы. Іх веданне (гэта важна!) на кожным ЦТ дэманструе ўсё большая колькасць абітурыентаў. Параўнаем: сярэдні працэнт выканання задання сёлета — 35, ЦТ–2019 — 30, ЦТ–2018 — 19, ЦТ–2017 — 16.

На аснове канкрэтнага прыкладу абазначым сінтаксічныя адзінкі, найменш камфортныя для ўдзельнікаў тэсціравання ў бягучым годзе.

A16. Адзначце словазлучэнні, якія адпавядаюць нормам беларускай літаратурнай мовы:

- шчыры да людзей;
- прыгажэйшы ружы;
- пазбавіцца недахопаў;
- белая цюль;
- вандраваць па краінах.

Адказ: 1,3,5.

Для 16% паступаючых аказалася малавядомым правіла ўжывання пры прыметніку ў форме вышэйшай ступені параўнання назоўніка ў форме вінавальнага склону з прыназоўнікам *за*. Памылковую канструкцыю *прыгажэйшы ружы* яны ўзялі за правільную (нормам адпавядае словазлучэнне *прыгажэйшы за ружу*).

Значна больш паступаючых (30%) не засвоілі канчаткаў назоўнікаў у форме меснага склону множнага ліку і назоўнікаў, род якіх у беларускай і рускай мовах не супадае. Правільныя сінтаксічныя канструкцыі тыпу *вандраваць па краінах* удзельнікі тэсціравання аднеслі да памылковых і, наадварот, памылковыя тыпу *белая цюль* пазначылі як словазлучэнні, запісаныя ў адпаведнасці з нормамі літаратурнай мовы (трэба: *белы цюль*). Характэрныя для сучаснай беларускай літаратурнай мовы сінтаксічныя канструкцыі (накшталт *шчыры да людзей, стварыць на ўзор, віншаваць за нагоды свята*) не засталіся па-за ўвагай 70% паступаючых. Некаторыя з падобных канструкцый (*шчодры на пахвалу, багаты на ўраджай*) былі вядомы да 90% удзельнікаў тэсціравання.

У бягучым годзе правільна вызначылі ў сказах акалічнасць менш за палову паступаючых. На аснове канкрэтнага прыкладу назавём агульныя недахопы сінтаксічнага аналізу, праведзенага абітурыентамі.

A17. Адзначце сказы, у якіх выдзеленае слова (словы) — **акалічнасць**:

- Шпак на галінку сеў **апавясціць** вясны сакрэты ўсяму свету.
- Таямніча на асеннія пожні, **завяршаючы дзень**, ападае апошні надвячоркавы цень.
- Часам** шчаслівым чалавека можа зрабіць адзін толькі нейчы позірк.
- Жнівень, **як** і ліпень, любіць працавітых.
- У дзяцінстве ўсім нам было **весела** з рэхам лясным пераклікацца.

Адказ: 1,2,3.

Выдзелены ў 1-м сказе інфінітыў адзначылі як акалічнасць 60% тых абітурыентаў, хто працаваў з 2-м варыянтам тэста (1745 чалавек). Адпаведна 40% не засвоілі сінтаксічнай ролі неазначальнай формы дзеяслова ні падчас вывучэння дзея-слова як самастойнай часціны мовы, ні ў перыяд працы над тэмай “Спосабы выражэння акалічнасці”. Не ведалі сінтаксічнай ролі дзеепрыслоўнага звароту і не разабралі яго ў 2-м ска-зе як акалічнасць 34% абітурыентаў. Набыць неабходныя веды пра гэту асобую сінтаксічную адзінку выпускнікі ўстаноў адука-цыі мелі магчымасць у працэсе вывучэння тэм “Дзеепрыслоў-ны зврот” і “Спосабы выражэння акалічнасці”. Амаль 37% па-ступаючых не адзначылі ў 3-м сказе акалічнасць, выражаную прыслоўем. І ў гэтым выпадку слаба засвоенымі засталіся дзве тэмы: “Прыслоўе як самастойная часціна мовы, яго сінтаксіч-ная роля” і “Спосабы выражэння акалічнасці”. Значна меншая колькасць (20%) абітурыентаў не заўважылі, што ў 4-м сказе канструкцыя *як і ліпень* з’яўляецца параўнальным зваротам, а выдзеленае ў ім слова *як* — параўнальным злучнікам. Тут ужо можна абазначыць, як мінімум, тры тэмы, валоданне якімі не дазволіла б памыліцца: “Злучнік як службовая часціна мовы”, “Злучальныя і падпарадкавальныя злучнікі”, “Параўнальны зва-рот”. У 5-м сказе ў састаўным іменным выказніку *было весе-ла* выдзелена іменная частка — прыслоўе *весела*. Амаль 40% абітурыентаў памылкова аднеслі яго да акалічнасці. А між тым разбор падобных прыкладаў абавязковы ў працэсе навучан-ня пры разгледзе прыслоўя як самастойнай часціны мовы і са-стаўнога іменнага выказніка.

Падчас выканання задання на вызначэнне віду простых сказаў паводле наяўнасці дзейніка і выказніка каля 45% іспы-туемых памыліліся і не сталі адносіць да аднасастаўных ска-зў са звароткам (*Расплятайце ўвесну, бярозкі, свае доўгія зялёныя коскі.*), 36% — няпэўна-асабовыя сказы (*З ільня-нога валакна некалі і ў нашай сям’і ткалі палатно.*), 23% — безасабовыя сказы (*Ад вітальнай песні птушынай святлее на душы.*). Прыкладна 40% няправільна вызначылі як адна-састаўныя тыя сказы, у якіх дзейнік выражаны назоўнікам, а выказнік — прыметнікам (*У салаўёў і ніжнія, і верхнія ноты правільныя.*), 24% — сказы, у якіх дзейнік выражаны на-зоўнікам, а выказнік — зваротным дзеясловам (*Белы бусел гняздуецца звычайна каля чалавечага жылля.*).

Адной з першых пунктуацыйных сітуацый, што была прапанавана абітурыентам у бягучым годзе, — гэта вы-значыць сказы, дзе абавязкова ставіцца працяжнік паміж дзейнікам і выказнікам. Недзе 20% удзельнікаў тэсціра-вання палічылі не толькі правільнай, але і абавязковай па-станоўку працяжніка паміж дзейнікам і выказнікам, вы-ражанымі назоўнікамі ў форме назоўнага склону, пры наяўнасці падпарадкавальнага злучніка (*Цацачны магазін што казачная краіна.*); паміж дзейнікам, выражаным на-зоўнікам у форме назоўнага склону, і выказнікам, выра-жаным прыметнікам (*Зімой лес манументальна-строгі.*). Больш за 30% абітурыентаў памыліліся, адзначыўшы, што паміж дзейнікам і выказнікам, выражанымі назоўнікамі ў форме назоўнага склону, пры наяўнасці адмоўнай часціцы *не* трэба абавязкова паставіць працяжнік (*Вясёлка не дзіва пасля навальніцы, пасля веснавога дажджу, бліскавіцы.*). Абсалютная большасць сёлетніх паступаючых (ад 80 да 90%) засвоіла правілы пастаноўкі працяжніка паміж дзей-нікам, выражаным інфінітывам, і выказнікам, выражаным назоўнікам у форме назоўнага склону (*Мець надзейных сямброў — шчасце.*); паміж дзейнікам і выказнікам, выража-нымі назоўнікамі ў форме назоўнага склону (*Юпітэр — са-мая вялікая планета Сонечнай сістэмы.*).

Лінгвістычны патэнцыял абітурыентаў—2020

◀◀◀ 7 стар.

Умовы, пры якіх аднародныя члены сказа раздзяляюцца (не раздзяляюцца) коскамі, ведалі 46% паступаючых. Дзесьці 90% правільна не паставілі коскі паміж неаднароднымі азначэннямі (*Па прыгожых беларускіх мясцінах цячэ невялікая рэчка, якая мае дзівосную назву — Княгінька.*) і раздзялілі коскамі аднародныя члены сказа, звязаныя пры дапамозе паўторнага размеркавальнага злучніка *то — то* (*То кружачца пад зімовую мелодыю сняжынкі, то ціха апускаюцца на дол.*), а таксама парнага супраціўнага злучніка *не толькі, але і* (*Пугач — гэта адна з найбуйнейшых соў не толькі ў Беларусі, але і ў свеце.*). Памыліліся пры гэтым, паставіўшы коску паміж аднароднымі членамі сказа, звязанымі адзіночным размеркавальным злучнікам *ці, 22%* абітурыентаў (*Прыехаўшы і ў Парыж, сню я Чашнікі ці Мсціж.*). Найбольшыя цяжкасці ў асноўнай часткі паступаючых (58%) выклікалі сказы з аднароднымі членамі, звязанымі паўторным спалучальным злучнікам *і* (*У мора ўлюбляюцца, і ў горы, і ў мёртвыя пустыні, і ў пяскі, а я люблю сіль неба па-над борами, святанню залатыя пяскі.*).

Наступная пунктуацыйная сітуацыя патрабавала наяўнасці навыку вызначыць сярод сінтаксічных канструкцый параўнальных звароты, што выдзяляюцца (аддзяляюцца) коскамі (коскай). Такія звароты правільна адмаркіравалі 80% паступаючых. Аднак пры гэтым 38% абітурыентаў памыліліся, аддзяліўшы коскамі фразеалагічныя звароты (*Усё, што атрымалі ў спадчыну, берачы трэба як зранку вока.*), 28% — выказнікі (*То хмары быццам лебедзі, то ператворацца ў караблі, то раптам стануць валаконцамі.*), 24% — звароты са значэннем *‘у якасці’* (*Сокала мы ведаем як птушку, якая можа развіваць хуткасць да 360 км/г.*).

Сінтаксічна-пунктуацыйным кантролем у тэсце былі ахоплены адасобленыя члены сказа. Памылкі абітурыентаў у асноўным (да 30%) абумоўлены парушэннем імі пунктуацыйных нормаў у сказах з адасобленымі дапаўненнямі (*На тэрыторыі Беларусі, апроча шматлікай колькасці азёр, знаходзіцца больш за 20 тысяч рэк і ручаёў.*) і дзеепрыметнікавымі зваротамі ў пазіцыі перад паяснёнымі назоўнікамі (*Вытканыя з беласнежнай пены карункі выкідае мора на бераг.*). Адзіночныя дзеепрыслоўі, якія стаяць у канцы сказа і сваім значэннем набліжаюцца да прыслоўяў спосабу дзеяння, няправільна выдзелілі 15% паступаючых (*Першыя сняжынкі-балерынкі з хмары апускаліся вальсуючы.*). Правіл адасаблення дзеепрыслоўных зваротаў (*Мінаючы зялёную ялінку, з ліста кляновага перабягае восень на ліст бярозавай галінкі.*) і прыдаткаў (*Смоўж, або інакш слімак, за адну хвіліну можа пераадолець адлегласць, роўную шасці сантыметрам.*) не засвоілі каля 20% абітурыентаў.

Эфектыўнымі сродкамі выражэння ў маўленні камунікацыйных адносін з’яўляюцца пабочныя канструкцыі. Ступень валодання абітурыентамі катэгорыяй пабочнасці традыцыйна стала аб’ектам кантролю ў тэсце. Каб вызначыцца з прабеламі ў ведах, якія прывялі да рэальных памылак, дапушчальных удзельнікамі тэсціравання, прывядзём прыклад з 7-га варыянта тэста (яго выконваў 1751 чалавек) і колькасць адказаў у працэнтных адносінах насупраць кожнай опцыі.

A23. Адзначце сказы, у якіх ёсць пабочнае слова (улічыце, што знакамі прыпынку пабочныя словы не выдзелены):

- 1) Птушкі атрада буслападобных, трымаючыся ўвесь час вады, не ўмеюць аднак ні ныраць, ні плаваць. (58,82)
- 2) Канец 18 стагоддзя адзначаны вядома стварэннем першых музеяў пры некаторых свецкіх і духоўных навучальных установах Беларусі. (71,62)
- 3) Летні дзень гавораць год корміць. (76,58)
- 4) Вакол Свіцязі расце мноства рэдкіх парод раслін і дрэў, якія нават занесены ў Чырвоную кнігу. (32,15)
- 5) Надышла тая пара, калі на ўсім відаць сляды восені. (15,36)

Адказ: 1, 2, 3.

Як паказвае прыклад, шматлікія паступаючыя не засвоілі значэнняў пабочных слоў і такой іх асноўнай характарыстыкі, як адсутнасць граматычнай сувязі з іншымі словамі ў сказе. А таму ў час вызначэння пабочнай канструкцыі яны кіраваліся толькі інтанацыяй пры поўнай адсутнасці семантыка-граматычнага аналізу. Больш за 40% тых удзельнікаў тэсціравання, хто выконваў 7-ы варыянт тэста, не аднеслі слова *аднак*, што стаіць у сярэдзіне сказа, да пабочных (опцыя 1). Не змаглі адрозніць у сказах пабочныя словы *вядома* і *гавораць* 28 (опцыя 2) і 23% (опцыя 3) абітурыентаў. У той жа час 32% абітурыентаў назвалі пабочным слова *нават* (опцыя 4), якое такім ніколі не з’яўляецца. І яшчэ 15% няправільна занеслі ў адказ слова *відаць* (опцыя 5). Дадзеная лексічная адзінка можа ўжывацца як пабочнае слова, але ў прапанаваным сказе выконвае ролю выказніка.

Колькасна-змястоўны аналіз адказаў абітурыентаў на данне па тэме “Знакі прыпынку паміж часткамі ў складаназлучаных сказах” паказаў наступнае: 90% паступаючых правільна паставілі коску ў складаназлучаных сказах, дзе часткі з супраціўным значэннем звязаны пры дапамозе супраціўнага злучніка *а* (*Верш “Бывай” Аркадзь Куляшоў напісаў у 14-гадовым узросце, а потым ён неаднойчы вяртаўся да гэтага твора і дапрацоўваў яго.*); 80% ведалі, што паміж часткамі складаназлучанага сказа з размеркавальнымі сэнсавымі адносінамі, звязанымі паўторным размеркавальным злучнікам *то — то*, ставіцца коска (*Ноччу пры дарозе то дуб стары, прачнуўшыся, зашуміць, то прашэпча штосьці бяроза.*); 78% засвоілі, што знакі прыпынку не ставяцца паміж часткамі складаназлучаных сказаў, якія маюць спалучальныя сэнсавыя адносіны, звязаны адзіночным спалучальным злучнікам *і*, а ў першай частцы ёсць агульнае для іх слова (*Ужо заплішчваюць вочкі лілеі і светлячкі ледзь тлеюць.*); 72% не памыліліся, паставіўшы ў складаназлучаных сказах працяжнік перад спалучальным злучнікам *і*, калі ў другой частцы сказа падкрэсліваецца вынік у адносінах да першай (*Праляцеў над нівай вецер свавольны — і схіліліся аж да зямлі каласы.*); 70% ведалі, што паміж часткамі складаназлучанага

сказа, якія маюць клічную інтанацыю, перад адзіночным спалучальным злучнікам *і* коска не ставіцца (*Які спакой у восеньскай прыродзе і колькі таямнічасці ў асенняй цішыні!*).

Характар і працэнт памылак, абумоўленыя слабым засваеннем пунктуацыйных нормаў, якія вызначаны для складаназалежных сказаў, наступныя: не паставілі ніякіх знакаў прыпынку (і гэта няправільна) у складаназалежных сказах, дзе даданая частка стаіць перад галоўнай, у сярэдзіне і пасля яе, 22, 17 і 26% паступаючых адпаведна (*Калі ёсць розум, будзе толк. Уначным паднябессі, што мільёнамі ліхтарыкаў свеціцца, заблукала Малая Мядзведзіца. Нам мілы час на схіле лецеўка такі, калі паўсюль па верасах растуць баравікі.*); памылкова паставілі знакі прыпынку ў складаназалежных сказах з падпарадкавальнымі злучнікамі *што і калі*, якія стаяць побач, і пры гэтым ёсць другая частка то парнага злучніка *калі — то*, 18% паступаючых (*Я ўпэўнены, што калі добра другім жадаеш, то да цябе яно вернецца ўдвая.*); памыліліся, паставіўшы знакі прыпынку паміж аднароднымі даданымі часткамі, звязанымі спалучальным злучнікам *і*, 26% удзельнікаў тэсціравання (*Кажуць, што бусел селіцца толькі каля добрых людзей і што ён аберагае нас ад усякіх няшчасцяў.*).

Фармальны падыход да правядзення сінтаксічнага аналізу сказа і адсутнасць дакладнага ведання правіл пастаноўкі знакаў прыпынку не дазваляюць штогод пэўнай частцы абітурыентаў не дапусціць памылак у складаных бяззлучнікавых сказах. Абазначым колькасць паступаючых, якія сёлета не ўстанавілі сэнсавых адносін паміж часткамі названых сказаў і (ці) не ведалі ўмоў пастаноўкі паміж імі двукроп’я, працяжніка, коскі: 30% паставілі працяжнік на месцы патрэбнага двукроп’я ў сказах, дзе другая частка раскрывае прычыну таго, пра што гаворыцца ў першай (“*Чорны квадрат*” *Казіміра Малевіча нездарма стаў культывым: мастак выкарыстаў у сваёй працы 90 адценняў чорнага колеру.*); 30% паставілі працяжнік на месцы неабходнага двукроп’я ў сказах, дзе другая частка раскрывае прычыну таго, пра што гаворыцца ў першай (“*Чорны квадрат*” *Казіміра Малевіча нездарма стаў культывым: мастак выкарыстаў у сваёй працы 90 адценняў чорнага колеру.*); 30% паставілі працяжнік на месцы неабходнага двукроп’я ў сказах, дзе другая частка ўдакладняе змест першай (*Доследы паказалі: шматлікія расліны любяць музыку.*); 24% паставілі працяжнік на месцы неабходнай коскі паміж часткамі, у якіх выражаюцца адносіны адначасовасці з’яў (*Зранку важна ходзяць па балодзе ў ботах чырвоных буслы, зранку нехта папрасіў зязюльку шчыра палічыць гады.*); 33% не паставілі патрэбнага працяжніка паміж часткамі, змест якіх супрацьпастаўляецца (*Думаў назбіраць поўнае ядро чарніц — дождж перашкодзіў.*); 22% не паставілі патрэбнага працяжніка ў сказах, дзе другая частка паказвае на вынік таго, пра што гаворыцца ў першай, або першая частка паказвае на ўмову таго, пра што гаворыцца ў другой (*Ландыш асцярожна рукою крані — песні пальюцца з яго жаўруковы. Пачнеш ленавацца — дзевядзецца з торбаю валачыцца.*).

Для разумення прычын памылак, дапушчаных абітурыентамі ў складаных сказах з рознымі відамі сувязі частак, прывядзём прыклад з 6-га варыянта тэста (яго выконвалі 1729 чалавек) і колькасць адказаў паступаючых у працэнтных адносінах насупраць кожнай опцыі.

A27. Адзначце сцверджанні, якія адпавядаюць складанаму сказу з рознымі відамі сувязі частак:

На дзіва такое вы толькі зірніце кружыцца ў скверы кляновае лісце, быццам шукае сабе яно выйсце, нібыта не можа ніяк змірыцца, што на сонцы, якое нядаўна ўсіх сагравала яму ўжо не залаціцца.

- 1) у сказе прапушчаны працяжнік (12,96);
- 2) у сказе прапушчаны дзве коскі (25,45);
- 3) у сказе пастаўлены ўсе неабходныя знакі прыпынку (4,34);
- 4) у сказе прапушчана двукроп’е (67,73);
- 5) у сказе прапушчана адна коска (56,68).

Адказ: 4, 5.

Правёўшы структурна-семантычны і пунктуацыйны разбор складанай сінтаксічнай канструкцыі, абсалютна правільны адказ далі 42,80% абітурыентаў: *На дзіва такое вы толькі зірніце: кружыцца ў скверы кляновае лісце, быццам шукае сабе яно выйсце, нібыта не можа ніяк змірыцца, што на сонцы, якое нядаўна ўсіх сагравала, яму ўжо не залаціцца.* Адпаведна 57,20% не засвоілі, як мінімум, правіл пастаноўкі знакаў прыпынку паміж часткамі бяззлучнікавых складаных і складаназалежных сказаў.

Выкананне задання на праверку ведання спосабаў афармлення прастай мовы не прадугледжвала сур’ёзных мысліцельных аперацый. Абітурыентам не патрэбна было вызначыць месца прастай мовы ў дачыненні да слоў аўтара, пропуск канкрэтызаваў месца пастаноўкі знакаў прыпынку, прапаноўваліся і знакі прыпынку, неабходныя для прыведзенай у сказе сітуацыі. Для нягляданых прывядзём прыклад з 6-га варыянта экзаменацыйнай работы і колькасць адказаў у працэнтных адносінах насупраць кожнай опцыі.

A28. Адзначце знакі прыпынку, якія трэба паставіць на месцы пропуску ў сказе:

“Ты адну ягадку кладзі ў вярэньку, другую зрывавай, а трэцюю прыкмячай” — вучыла мама дачушку збіраць суніцы.

- 1) коску (49,45);
- 2) працяжнік (90);
- 3) кропку (3,93);
- 4) двукроп’е (8,91);
- 5) пыталынік (0,64).

Адказ: 1, 2.

Прычыны памылак некаторых абітурыентаў, відаць, у тым, што яны самі адмовілі сабе ў жаданні правільна выканаць заданне.

Маўленне. Тэкст. Стылістыка

Адно з заданняў раздзела было арыентавана на праверку ўменняў і навыкаў аналізаваць сэнсавую структуру тэкстаў розных стыляў. Перад тым як агучыць асноўныя вынікі яго выканання, адкрыем спіс тэарэтычных ведаў, якімі павінны былі валодаць

удзельнікі ЦТ–2020, каб паспяхова яго выканаць: беларуская літаратурная мова развіваецца ў вуснай і пісьмовай разнавіднасцях, у адпаведнасці з чым вуснай мова належыць гутарковы стыль, а пісьмовай — кніжныя стылі: мастацкі, навуковы, публіцыстычны і афіцыйны; у некаторых стылях шырока выкарыстоўваюцца моўныя сродкі іншых стыляў маўлення, аднак тэкст кожнага стылю валодае прыкметамі, якія характэрны ў большай ступені яму, а не іншаму. Безумоўна, гэты спіс не закрыты, але яго дакладнае веданне можа дапамагчы не памыліцца правільна вызначыць, напрыклад, мастацкі стыль, не зольтаўшы яго з гутарковым ці публіцыстычным. Ці, скажам, без праблем устанавіць тэкст публіцыстычнага стылю, не збытаўшы яго з мастацкім.

Статыстычныя паказчыкі тэсціравання мінулых гадоў і бягучага года падводзяць да высновы, што ў працэсе навучання найбольшы акцэнт трэба рабіць на працы з тэкстамі публіцыстычнага стылю. Падчас ЦТ–2020 правільна ідэнтыфікавалі тэксты мастацкага і навуковага стыляў 80% абітурыентаў, тэксты публіцыстычнага стылю — 55% паступаючых.

Два заданні раздзела выяўлялі ступень валодання абітурыентамі лексічным багаццем мовы, іх умненне бачыць унікальнасць кожнага слова, дакладна выражаць свае думкі, падключаючы ўнутранага “цэнзара” для выбару слоў. Пры выкананні першага задання неабходна было пазбегнуць памылак, звязаных з ужываннем паронімаў, якія дастаткова часта сустракаюцца ў маўленні. Не дапускаць падобных памылак — значыць мець, як мінімум, паняцце пра мнагазначнасць афіксаў у беларускай мове і разнастайную спалучальнасць слоў. Аналіз адказаў абітурыентаў паказаў, што паранімічныя адносіны паміж словамі ўстанавілі 72% выпускнікоў школ, 85% — гімназій і ліцэяў, 54 і 44% — установаў сярэдняй спецыяльнай і прафесійна-тэхнічнай адукацыі адпаведна, 54% выпускнікоў мінулых гадоў. Разгледзім прыклад задання з 9-га варыянта тэста і колькасць адказаў паступаючых у працэнтных адносінах насупраць кожнай опцыі.

A30. У адным са сказаў **11–15** тэксту знайдзіце лексічную памылку (сэнсава няправільна ўжытае слова). З прапанаваных слоў адзначце тое, якое павінна быць ужыта ў адным са сказаў **11–15**:

- 1) ветравыя (12,16);
- 2) цікаўны (5,00);
- 3) цэльнымі (3,64);
- 4) шумавых (3,98);
- 5) гліняным (81,70).

(11) *Надышлі ветраныя зімовыя дзянькі.* (12) *Дзядуля, тата і Аленка, падвешваючы на грушу каля акна кармушку, падумаць не маглі, што для Цімафея настаў самы цікавы час.* (13) *Цэлымі днямі праседжаў ён на падаконніку ў чаканні шумных вераб’ёў і сінічак.* (14) *А як толькі тыя прыляталі, пачынаў «паляванне»: прысядаў, прысцякаў да галавы вушы, шкрабаў кіпцямі па аконным шкле.* (15) *Аднойчы, змарыўшыся ад безвыніковага «палявання» і прыснуўшы, Цімафей не ўтрымаўся на падаконніку і з грукатам зваліўся на падлогу, прыхапіўшы з сабой любімую бабуліну кветку, якая расла ў гліністым гаршчэчку.*

Адказ: 5.

Як бачым, больш за 80% тых абітурыентаў, хто выконваў 9-ы варыянт (1760 чалавек), ведалі лексічнае значэнне ўсіх слоў, значэнне прыметнікаў, якія ўтвораны ад назоўнікаў з дапамогай суфіксаў *-ян-* (гліняны — зроблены з гліны: гліняны гаршчэчак) і *-іст-* (гліністы — не зроблены, а той, які ўтрымлівае ў сабе вялікую колькасць гліны: гліністая глеба). І што асабліва важна, ведалі законы спалучальнасці слоў, бо ў вусным ці пісьмовым маўленні мы нярэдка сустракаемся з выкаванымі граматычна правільнымі, аднак семантычна анамальнымі.

Словы не могуць адвольна складвацца ў словазлучэнні. Іх адвольнаму спалучэнню перашкаджае шмат абмежаванняў на спалучальнасць. Так, скажам, нашошта ставіць побач два словы, значэнне аднаго з якіх уваходзіць у тлумачэнне другога. Размова ідзе пра плеаназмы, прапанаваныя ўдзельнікам тэсціравання для ідэнтыфікацыі. Напрыклад:

B1. Знайдзіце ў **5-м** сказе тэксту немэтазгодна (збытоўна) выкарыстанае слова, якое парушае правільнасць маўлення. Запішыце гэта слова ў той граматычнай форме, у якой яно пададзена ў **5-м** сказе.

(5) *Цімошка прадрастаў, з кожным днём набіраючы вагу і набываючы важную саліднасць.*

Адказ: важную.

Больш за 50% абітурыентаў, якія выконвалі 9-ы варыянт тэста, ведалі лексічнае значэнне слоў *важны*, *саліднасць* (*важнасць*, *паважнасць*, *самастойнасць*), правілы спалучальнасці слоў і далі правільны адказ: у словазлучэнні *важную саліднасць* слова *важную* збытоўнае (плеаназм).

Шаноўныя абітурыенты 2021 года! Вы прачыталі артыкул, у якім пададзены найбольш актуальныя звесткі пра ЦТ–2020 з акцэнтам на тыповых памылках абітурыентаў. Спадзяёмся, што для вас дадзены матэрыял будзе ў значнай ступені інфармацыйна-даведачным. А для таго каб вы змаглі правярыць свае веды па мовазнаўчых раздзелах, удакладніць недастаткова засвоеныя тэмы, узнавіць забытае і папярэдзіць забыванне, РІКВ прапануе вам наступныя матэрыялы: зборнік тэстаў ЦТ–2020; зборнік тэстаў ЦТ–2020, які ўтрымлівае матэрыялы ЦТ 2018–2019 гг.; поўны зборнік тэстаў, які ўтрымлівае матэрыялы ЦТ 2015–2017 гг.

Ацаніць узровень сваіх ведаў на сённяшні дзень і вызначыць эфектыўныя шляхі далейшай падрыхтоўкі вы зможаце, прыняўшы ўдзел у трох этапах рэпетыцыйнага тэсціравання ў 2020/2021 вучэбным годзе, у тым ліку — у рэжыме анлайн.

РІКВ жадае поспеху ўсім абітурыентам 2021 года!

Матэрыял прадастаўлены Рэспубліканскім інстытутам кантролю ведаў.